

คิดและเขียนอย่างไรให้มีเหตุผลเชิงปรัชญา ?

How to Think and Write for Philosophical Reasons ?

สงวน หล้าโพหนั่น

Sanguan Laphontan

มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, ประเทศไทย

Mahamakut Buddhist University, Thailand

โสวิทย์ บำรุงภักดิ์

Sowit Bamrungpha

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น, ประเทศไทย

Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Thailand

Email : sowit.2502@gmail.com

Received : 28 March, 2019

Revised : 28 April, 2019

Accepted : 6 March, 2020

บทคัดย่อ

บทความวิชาการนี้มีวัตถุประสงค์เพื่ออธิบายคำว่า การวิเคราะห์ ภายใต้ข้อความว่า การใช้เหตุผล และให้เหตุผล แล้วสรุปเนื้อหาจากการวิเคราะห์ด้วยการสังเคราะห์ การใช้เหตุผล หมายถึงการอ้างอิง แนวคิด ทฤษฎีหรือหลักการ เพื่อความสมเหตุสมผลในการวิพากษ์วิจารณ์งานเขียนทั้งหลาย หรือการ วิพากษ์วิจารณ์อย่างมีเหตุผล การให้เหตุผล หมายถึงการโต้เถียง มีข้อโต้แย้ง หรือมีข้อพิสูจน์ด้วยการอ้างอิง เอกสารทั้งที่เป็นหนังสือ ตำรา และงานวิจัยต่างๆ เพื่อสนับสนุนประเด็นทั้งที่เห็นด้วยและไม่เห็นด้วย แล้วสรุปลงด้วยการสังเคราะห์ซึ่งหมายถึงการถกเถียง การหลอมรวม การรวบรวมและเรียบเรียงให้เป็น เนื้อเดียวกัน ด้วยสำนวนและภาษาของผู้เขียนหรือผู้วิจัย และบทความนี้ได้วิเคราะห์เรื่องอัตตา (ตัวตน) ในพุทธศาสนาสุภาสิตและปรัชญานัตตาเป็นกรณีศึกษา เมื่อศึกษาแล้วทำให้ได้คำตอบว่า การสอนอัตตา ในพุทธศาสนาสุภาสิตและปรัชญานัตตามีวิธีการที่คล้ายกัน คือ เริ่มสอนจากคำว่า มี ไปสู่คำว่า ไม่มี หรือจาก สิ่งมี ไปสู่ สิ่งไม่มี โดยแนะนำให้ศึกษาคำว่า มีหรือสิ่งมีก่อน เพราะคำว่า ไม่มีหรือสิ่งไม่มีก็มีความหมาย ตรงกันข้ามกับคำว่า มีหรือสิ่งมี

คำสำคัญ : การคิดและการเขียน, การใช้เหตุผล, การให้เหตุผล, การสังเคราะห์,
เหตุผลเชิงปรัชญา

* ดร.สงวน หล้าโพหนั่น Dr.Sanguan Laphontan

** ศ.ดร.โสวิทย์ บำรุงภักดิ์ Assoc.Prof.Dr.Sowit Bamrungpha

Abstract

This article aims to describe the term “analysis” under the terms ‘reasoning’ and ‘arguing’ and then summarizes the analyzed content by synthesis. ‘Reasoning’ refers to the references of ideas, theories or principles for the reasonability of criticizing writings, in other words called ‘reasonable critique’. ‘Arguing’ refers to argument or proofs with references to documents, books, texts, and research to support both agree and disagree issues, then synthesized; this means knitting, fusing, compiling, and composing the idea homogeneously through the expression and language of the author or researcher. And this article is analysed on Atta~ (Self) in Buddhist saying and Anatta philosophy were case studies, after studying, it made one to know that self teaching in Buddhist saying and Anatta~ philosophy were the similarly method as teaching from ‘having’ to ‘non-having’ or from ‘thing to nothing’. The first step starts studying ‘having or thing’, because of ‘non-having or nothing’ is the oppositional meaning with ‘having or thing’.

Keywords: thinking and writing, reasoning, arguing, synthesis, philosophical reason

บทนำ

ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน คนส่วนใหญ่ยังมีความเชื่อว่า มนุษย์เป็นสัตว์ที่มีเหตุผล ดูเหมือนว่าคนแรกๆ ที่กล่าวออกมาอย่างนี้ได้แก่นักปรัชญากรีกชื่อ อริสโตเติล (Aristotle) หรือแม้แต่จะไม่มีนักปรัชญาหรือใครคนใดมาบอก เราเองในฐานะเป็นมนุษย์คนหนึ่งในสังคมก็สามารถสังเกตเห็นได้ว่า ในการมีชีวิต การใช้ชีวิต หรือการดำเนินชีวิตของมนุษย์นั้น เหตุผล (Reason) เป็นสิ่งสำคัญอย่างหนึ่งที่เราขาดไม่ได้ ทั้งนี้เพราะอาจกล่าวได้ว่าการมีเหตุผลทำให้หมู่บ้านเป็นหมู่บ้าน ชุมชนเป็นชุมชน สังคมเป็นสังคม ประเทศเป็นประเทศ ไม่เกิดความขัดแย้งจนกลายเป็นความรุนแรง ซึ่งต่างจากโลกของสัตว์เดรัจฉานที่ไม่มีภูมิปัญญา ไม่มีกฎหมาย ไม่มีเหตุผล และไม่มีอะไรอีกมากที่มนุษย์เรามี

เวลาที่เรากล่าวถึงเหตุผลหรือความมีเหตุผลนั้นเรามักจะคิดถึงการกระทำ ๒ ทาง ได้แก่ ความมีเหตุผลทางกายคือทำอย่างนี้มีเหตุผลหรือไม่ และความมีเหตุผลทางวาจาคือพูดอย่างนี้มีเหตุผลหรือไม่ โดยเพ่งพินิจไปที่ความมีเหตุผลที่ซ่อนอยู่ภายในใจที่เรียกว่า มโนกรรม โดยมองว่ามโนกรรมคือพื้นฐานของกายกรรมและวจีกรรม เมื่อกล่าวตามหลักวิชาจะมีอยู่วิชาหนึ่งคือวิชาตรรกศาสตร์ ซึ่งเป็นวิชาที่ว่าด้วยการใช้และให้เหตุผล จนก่อให้เกิดความมีเหตุผลหรือความสมเหตุสมผลในการทำและการพูด แต่เดิมมา

ตรรกศาสตร์เกิดและเติบโตขึ้นในโลกตะวันตก ได้แก่ ในหมู่ชนชาวกรีกและโรมัน ผู้เห็นความสำคัญของหลักการพูดโน้มน้าวใจในที่สาธารณะ เช่น สภา เป็นต้น ส่วนในโลกตะวันออกได้แก่ชาวอินเดียผู้มีความคิดคล้ายกับชาวกรีกและโรมันที่กล่าวแล้ว ถึงอย่างไรก็ตาม ตรรกศาสตร์ของชาวอินเดียจะแตกต่างจากของชาวกรีกและโรมันตรงที่ที่มีความเห็นว่า เมื่อคิดดีแล้วก็ควรพูดดีและทำดีด้วย ส่วนตรรกศาสตร์ของชาวกรีกและโรมันจะเน้นการคิดเพื่อหักล้างกัน เอาชนะกัน ไม่เกี่ยวกับการนำไปใช้ในทางจริยธรรม อันได้แก่ การทำชีวิตตนให้ดีขึ้นแล้วขยายออกไปยังบุคคลอื่น แต่ตรรกศาสตร์อินเดียจะโยงไปหาจริยธรรมด้วย^๑

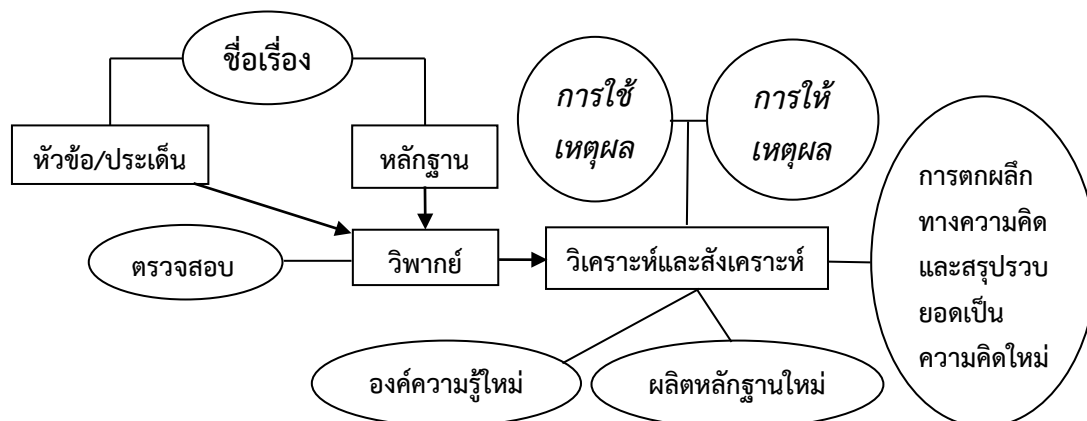
ข้อความที่กล่าวมาข้างต้นเป็นการทำความเข้าใจเกี่ยวกับที่ไปที่มาของศาสตร์ที่ก่อเกิด ‘ความคิดในการแสวงหาเหตุผล’ (Logic) และวิชาปรัชญา (Philosophy) ซึ่งถือว่าเป็นแดนหรือพื้นที่ของการใช้ความคิดเพื่อแสวงหาเหตุผลหรือแสดงออกให้เห็นถึง ‘ความมีเหตุผล’ ในประเด็น เหลี่ยม มุม หรือเรื่องใดเรื่องหนึ่งที่เรากำลังสนใจจะศึกษาให้ลึกซึ้งมากขึ้น การจะเข้าใจได้อย่างลึกซึ้งนั้นต้องใช้วิธีการศึกษาที่เรียกว่า การวิเคราะห์ (Analysis) เพราะการศึกษาวิชาการทางปรัชญาจะใช้การวิเคราะห์เป็นเครื่องมือ (Tools) สำคัญ ทั้งวิธีการศึกษา การคิดและการเขียน

ดังนั้น บทความนี้ผู้เขียนมีวัตถุประสงค์ ‘ชวนคิด’ ให้มากขึ้น จึงนำเสนอหรือตั้งเรื่องเป็นลักษณะคำถามว่า คิดและเขียนอย่างไรให้มีเหตุผลเชิงปรัชญา (เหตุผลมีหลายเชิงหรือหลายนัยยะ เช่น เชิงสังคม เชิงการเมือง เป็นต้น) โดยผู้เขียนได้สร้างกรอบการคิดและการเขียนเอาไว้เป็นการเฉพาะ จึงชี้ชวนให้พิจารณาไปที่คำว่า **การวิเคราะห์** หมายถึงการแยกหรือการจำแนกส่วนทั้งหมดออกเป็นส่วนย่อยด้วยการตรวจสอบส่วนย่อยเหล่านี้เพื่อค้นหาธรรมชาติ^๒ ซึ่งมี **‘การใช้เหตุผล’** และ **‘ให้เหตุผล’** สนับสนุนการใช้เหตุผลนั้นให้ **‘มีความสมเหตุสมผล’** หรือให้ **‘มีเหตุผล’** มากขึ้น แล้ว **‘สังเคราะห์’** คือ การตกผลึกทางความคิดและสรุปรวบยอดเป็นความคิดใหม่ของผู้ศึกษาและผู้วิจัยเป็นลำดับต่อไป

^๑ เก็บความจาก สมภาร พรหมทา, **คิดอย่างไรให้มีเหตุผล**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๕๑), หน้า ๑-๗.

^๒ เจษฎา ทองรุ่งโรจน์, **พจนานุกรมปรัชญาอังกฤษ-ไทย**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ ออฟเซ็ท เพรส จำกัด, ๒๕๕๗), หน้า ๘.

กรอบการวิเคราะห์

กรอบการวิเคราะห์ข้างบนนี้เป็นการนำเสนอสิ่งที่เป็นความคิดรวบยอด (Concept) ในเชิงประจักษ์ โดยอาศัยสัญลักษณ์ทรงกลมบ้างทรงสี่เหลี่ยมบ้าง แล้วบรรจุคำพูด (Wording) และข้อความ (Statement) ต่างๆ แทนความรู้ความเข้าใจและความคิด (Thought) ที่มีอยู่ภายใน โดยมุ่งประเด็นไปที่การวิเคราะห์ (Analysis) คือ กระบวนการใช้เหตุผล (Reasoning) และ การให้เหตุผล (Arguing) ซึ่งเป็นสิ่งที่จะต้องกระทำไปพร้อมๆ กัน มีคำอธิบาย ดังนี้

๑. จุด (.) เริ่มต้นเหลี่ยมหรือมุมแห่งความคิด (Beginning of thought)

เพื่อเป็นการหาคำอธิบายในประเด็นคำถามที่กล่าวมาแล้ว ผู้เขียนขอเริ่มต้นที่รูปแบบการสร้างความคิด โดยเริ่มพิจารณาว่า ในปัจจุบันหากจะมีคำถามที่น่าสนใจและน่าติดตามหาคำตอบมากที่สุด เห็นจะเป็นปัญหาน้ำจะท่วมกรุงเทพมหานครหรือจังหวัดต่างๆ อีกหรือไม่ เหตุใดคนไทยจึงเสียชีวิตในเทศกาลต่างๆ เป็นจำนวนหลายร้อยคน หรือมีฉนวนนั้นอาจจะคิดว่า ปัญหายาเสพติดที่กำลังระบาดเป็นปัญหาใหญ่และรุนแรงมากกว่า แต่ผู้เขียนได้เสนอว่า แม้ปัญหาที่กล่าวมาจะใหญ่โตขนาดไหนก็ตาม แต่ทว่ายังไม่เทียบเท่ากับปัญหาที่เป็น **ต้นตอ** ของปัญหาทั้งหมดที่กล่าวมา คือ ปัญหา **การคิดไม่เป็น การไม่รู้จักคิด และการไม่รู้จักเริ่มต้นที่จะคิด**^๑ เพราะฉะนั้นการคิดเป็น การรู้จักคิด และการมีความกล้าที่จะคิด ซึ่งบทความนี้มีความประสงค์ที่จะชวนท่านคิดและชวนท่านเขียน โดยเริ่มเป็นข้อความคำถามว่า ‘คิดและเขียนอย่างไรให้มีเหตุผลในเชิงปรัชญา’ ความละเอียดจักได้นำเสนอเป็นลำดับไป

^๑ เกรียงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์, *ลายแทงนักคิด*, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ชักเชสมิเดีย จำกัด, ๒๕๕๖), หน้า ๘.

จากสัญลักษณ์ที่ปรากฏช่วยให้สังเกตเห็นว่า เมื่อเวลาเราขว้างก้อนหินลงไปในหนองน้ำ เราจะเห็นก้อนหินกระทบผิวน้ำ ยิ่งถ้าเราขว้างออกไปไกลเรื่อยๆ เราจะเห็นเพียงจุด (.) เล็กๆ ของน้ำที่กระเพื่อมจุด (.) ของก้อนหินที่วิ่งไปบนผิวน้ำและจมลงไปในน้ำ จึงเป็นสิ่งสร้างความรู้สึกผ่อนคลายหรือไม่เคร่งเครียดอะไรกับจุด (.) ที่จมลงไปในน้ำ แต่มีกรณีของจุด (.) ที่มีนัยตรงข้ามคือทุกครั้งที่มีการตรวจสอบสุขภาพประจำปี บุคลากรของมหาวิทยาลัยบางท่านมีความวิตกกังวลเกี่ยวกับผลการ X-ray เพราะเกรงว่าจะพบจุด (.) ในกระเพาะ ในลำไส้ หรือในส่วนอื่นๆ ของร่างกาย ซึ่งอาจจะเป็นจุดเริ่มต้นของโรคมะเร็งหรือโรคอื่นๆ อันที่จริงการพบจุด (.) ถือว่าเป็นสิ่งดี เพราะทำให้เรารู้ว่ามีโรคเกิดขึ้นในร่างกายแล้ว นั่นคือ ‘ข่าวสารธรรมชาติดี’ ที่ส่งมาให้เราทราบด้วยความหวังดี^๔ เพราะฉะนั้น จุด (.) ดังกล่าวจึงเป็นสิ่งสร้างความเครียดได้อย่างมหัศจรรย์ ทั้งๆ ที่เป็น จุด (.) เหมือนกัน แต่สร้างความรู้สึกให้แตกต่างกันได้

แต่จุด (.) ในที่นี้จะไม่มีความไม่เหมือนกับจุดที่กล่าวมาในเบื้องต้น โดยที่ จุด (.) ในที่นี้หมายถึงการเริ่มต้นแห่งความกล้าหาญและเริ่มต้นที่จะคิด แสดงว่าท่านค้นพบพลังแห่งชีวิตของท่านแล้ว จุดเริ่มต้นแห่งความคิดแม้จะเป็นจุดเล็กๆ แต่เมื่อท่านคิดบ่อยๆ คิดเรื่อยๆ คิดอย่างสม่ำเสมอ ความคิดก็จะโตขึ้น มีพลังมากขึ้น และมีความแข็งแกร่งมากขึ้น เมื่อพบปัญหาหรืออุปสรรคให้เข้าใจว่า ‘อาหารอันโอชะ’ ของความคิดมาถึงท่านแล้ว แต่จากประสบการณ์กลับพบว่า คนส่วนมากมีความกล้าคิดอยู่แต่ไม่กล้า (หนึ่ง) ลงมือทำ เมื่อมีแต่ความคิดและมีแต่พูด ผลจึงไม่มีอะไรปรากฏ เพราะความคิดเป็นแค่ ‘นามธรรม’ และคำพูดก็เป็นเพียง ‘อากาศธาตุ’ เท่านั้น หรือหากพูดให้ชัดเจนไปอีกเป็นคำคมชนิดบาดจิตบาดใจด้วยคำพูดที่ว่า ร้อยคำ พันคำ หมื่นคำ แสนคำ และล้านคำ ไม่สู้หนึ่งลงมือทำ แต่ถึงอย่างไร จุด (.) คือการเริ่มต้นอันทรงพลัง ถ้าท่านรู้จักสร้าง จุด (.) ก็เป็นอันว่าชีวิตอันงดงามของท่านเริ่มต้นแล้ว ขอเพียงท่านรู้จักก้าวเดินก้าวแรกเท่านั้นเป็นพอ

๒. คำอธิบายผังมโนทัศน์ (Explanation of mind map/mindset)

ผังมโนทัศน์ข้างบนมีคำอธิบายว่า เรื่อง ซึ่งแตกออกไปเป็น ประเด็น กับ หัวข้อ (งานวิจัยหรืองานวิทยานิพนธ์ก็ได้) และนิยมเรียกเป็นอังกฤษว่า Story เมื่อได้ Story แล้วก็เป็นอันได้หลักฐาน (Evidence) อาจจะเป็น ‘หนังสือ ตำรา ใบลาน ฐูปแต้ม จิตรกรรมฝาผนัง ภาพวาด ภาพเขียน หลักธรรม ความคิด ความเชื่อ พิธีกรรม จารีต ประเพณี วัฒนธรรม ฆาตกรรม คำคม ข้อคิดข้อเขียน รวมทั้งการกระทำ พฤติกรรม นิสสัย อุปนิสัย วาสนา สันดาน’ เป็นต้น ที่ซ่อนความหมายหรือนัยสำคัญผ่านตัวอักษรหรือเส้นสายลายสี จนกลายเป็นหลักฐานให้คนทั้งหลายได้ศึกษาเรียนรู้อย่างไม่รู้จักจบสิ้น เมื่อได้หลักฐานสำหรับการวิจัยแล้วขั้นตอนต่อไปเป็นการนำหลักฐานไปสู่การวิพากษ์ ซึ่งเป็นการพิจารณาตัดสินว่าหลักฐาน ที่ได้มา (ยกขึ้นมา) เพื่อการวินิจฉัยว่างานวิจัยนั้นมีความเหมาะสมที่จะทำวิจัยต่อไปได้หรือไม่

^๔ สมภาร พรหมทา, คิดอย่างไรให้มีเหตุผล, หน้า ๖๖.

เพราะคำว่า การวิพากษ์หรือบทวิพากษ์ (Critical topic) เป็นวิธีการในการวินิจฉัยหรือตัดสิน (Considering) คุณค่าของงาน (วิจัย/วิทยานิพนธ์/ดุษฎีนิพนธ์) หากเป็นบุคคลเรียกว่าผู้มีทักษะ ผู้เชี่ยวชาญหรือผู้ชำนาญการในการวินิจฉัย หรือเรียกอย่างเข้าใจง่ายๆว่า ผู้คอยจับผิด^๕ ซึ่งคำนี้มีความสัมพันธ์กับคำว่า การวิพากษ์วิจารณ์ เพราะผู้ทรงคุณวุฒิจะวิพากษ์วิจารณ์งานวิจัยตั้งแต่ชื่อเรื่อง หัวข้องานวิจัย วัตถุประสงค์และองค์ประกอบอื่นๆ รวมเรียกว่า โครงร่างงานวิจัย เป็นธรรมดาว่าผู้ทรงคุณวุฒิต้องทำหน้าที่จับผิด (วิพากษ์วิจารณ์) อย่างเต็มที่ โดยมุ่งหวังประโยชน์สูงสุดของนิสิตนักศึกษาเป็นสำคัญ แต่ในทัศนะหรือมุมมองของนิสิตนักศึกษากลับรู้สึกว่า ผู้ทรงคุณวุฒิเป็นผู้คอยจับผิดงานที่ตนเองนำเสนออยู่เสมอ และสามารถตีความการวิพากษ์ว่าเป็นการตรวจสอบ (Check) ข้อมูลหรือหลักฐานที่กำลังถูกหยิบยกขึ้นเป็นงานวิจัยว่า มีความเหมาะสมและสมควรมากน้อยเพียงใดที่จะนำไปทำวิจัย

ต่อไปเป็นขั้นตอนสำคัญที่ต่อจากการวิพากษ์ ได้แก่ การวิเคราะห์และสังเคราะห์ (Analysis and Synthesis) ซึ่งเป็นขั้นตอนที่ดำเนินไปพร้อมๆ กัน โดยที่คำว่า การวิเคราะห์ หมายถึงการหาเหตุผลอธิบาย หรือใช้คำศัพท์ทางปรัชญา คือ การใช้เหตุผล (Reasoning) และการให้เหตุผล (Arguing) ดังนั้น คำว่า หาเหตุผลอธิบายก็คือการใช้เหตุผลและให้เหตุผล การใช้เหตุผล (Reasoning) หมายถึง การอ้าง ‘แนวคิด ทฤษฎีหรือหลักการ’ เพื่อความสมเหตุสมผลในการวิพากษ์วิจารณ์งานวิจัยต่างๆ (รวมทั้งงานด้านวรรณกรรมและงานด้านศิลปะด้วย) ทั้งนี้เพื่อช่วยยืนยันว่า เรื่อง ประเด็นหรือหัวข้อที่กำลังทำวิจัยนี้มีแนวคิด ทฤษฎีหรือหลักการอะไรรับรอง เพราะการจะวิพากษ์วิจารณ์อะไรจะต้องมีแนวคิด ทฤษฎีหรือหลักการรองรับ จะวิพากษ์วิจารณ์แบบคิดจินตนาการหรือคิดขึ้นมาเองแบบลอยๆ ไม่ได้โดยเด็ดขาด หลังจากมีการใช้เหตุผลจบลงสิ่งที่ติดตามมาได้แก่ การให้เหตุผล (Arguing) หมายถึงการโต้เถียง การให้เหตุผล ข้อโต้แย้ง ข้อพิสูจน์ การมโน นั้นหมายความว่า การหาเหตุผลอธิบายในเรื่อง ประเด็นหรือหัวข้อ (วิจัย) ต่างๆ นั้น ไม่ว่าจะตอบว่าเห็นด้วยหรือไม่เห็น (Yes or No) ก็จะต้องให้เหตุผลสนับสนุนตามความเห็นนั้นๆ ด้วยการอ้างอิงเอกสารทั้งที่เป็นหนังสือหรือตำรา ทั้งที่เป็นปฐมภูมิและทุติยภูมิ รวมทั้งงานวิจัยต่างๆ ด้วย ซึ่งการให้เหตุผลทั้งเห็นด้วยและไม่เห็นด้วยนี้ ในทางปรัชญาถือว่าเป็น ‘การให้เหตุผล’ เหมือนกัน คือเมื่อเห็นด้วยก็ต้องหาเหตุผลมาสนับสนุน หรือไม่เห็นด้วยก็ต้องหาเหตุผลมาสนับสนุนเช่นกัน แต่เมื่อมีการใช้เหตุผลและให้เหตุผลครบถ้วนสมบูรณ์แล้ว ขั้นตอนต่อไปคือการสังเคราะห์ (Synthesis) ซึ่งหมายถึง การถักทอหรือการหลอมรวม^๖ สิ่งที่ใช้เหตุผลและให้เหตุผล

^๕ เจษฎา ทองรุ่งโรจน์, พจนานุกรมปรัชญาอังกฤษ-ไทย, (กรุงเทพมหานคร : โสภณการพิมพ์, ๒๕๕๗), หน้า ๒๓๔.

^๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔.

^๗ คุรุยาละเอียดโน เกรียงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์, การคิดเชิงสังเคราะห์, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ชักเชสมิเดีย จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๒.

แล้วนั้นให้เป็นเนื้อเดียวกัน แล้วเขียนรวบรวมเรียบเรียงด้วยสำนวนภาษาของผู้วิจัย (ผู้เขียน) วิธีการสำคัญตรงนี้ได้แก่ การวิเคราะห์ (การใช้เหตุผลและใช้เหตุผล) และการสังเคราะห์ต้องทำหรือดำเนินไปพร้อมๆ กัน เพราะหากมีการวิเคราะห์แต่ไม่มีการสังเคราะห์แล้ว เหลี่ยมหรือมุมที่ค้นพบก็จะไม่สมบูรณ์และไม่ครบถ้วนไปด้วย นั่นหมายถึงจะไม่มีหลักฐานที่จะนำไปสู่การอ้างอิงต่อไปได้ เมื่อไม่มีหลักฐานก็เท่ากับไม่มีองค์ความรู้ใหม่เกิดขึ้น เพราะหลักฐานคือตัวอักษรหลายๆ ตัวรวมกันเข้าเป็นคำพูด ถ้อยคำ (Wording) หรือข้อความ (Statement) และคำพูด ถ้อยคำหรือข้อความที่ผู้วิจัยสรุปด้วยสำนวนภาษาของผู้วิจัยนั้นแหละ จะเป็นหลักฐานแทนความคิด ความรู้ และความเข้าใจของผู้วิจัยได้เป็นอย่างดี จากหลักฐานจะกลายเป็นองค์ความรู้ใหม่

ดังนั้น วิธีการอันสำคัญของการคิดจึงเริ่มที่ผู้ทำวิจัยจะต้องเป็นคนมีเรื่อง ชื่อเรื่อง หัวเรื่องหรือประเด็น (Story) ในใจหรือในความคิดก่อน แล้วนำไปสู่การวิพากษ์วิจารณ์หรือตรวจสอบ (Check) แล้วนำไปสู่การวิเคราะห์ (การใช้เหตุผลและให้เหตุผล) และสังเคราะห์ (ถักทอหรือหลอมรวม) ก่อน สิ่งที่เกิดจากการวิเคราะห์และสังเคราะห์นี้เรียกว่า **องค์ความรู้ใหม่** (New knowledge) และองค์ความรู้ใหม่นี้จะกลายเป็น **หลักฐานใหม่** (New evidence) ทั้งองค์ความรู้ใหม่และหลักฐานใหม่นี้แหละที่จะนำไปสู่การวิจัยและศึกษาต่อไปเรื่อยๆ อย่างไม่รู้จักจบสิ้น

วิเคราะห์อัตตา (ตัวตน) ในพุทธศาสนสุภาษิตและปรัชญานัตตา

: กรณีตัวอย่างการคิดและเขียนอย่างมีเหตุผลเชิงปรัชญา

บทความชื่อ ‘คิดและเขียนอย่างไรให้มีเหตุผลเชิงปรัชญา’ นี้ ผู้เขียนได้ยกเรื่อง..อัตตา แปลว่าตัวตน แล้วใช้วิธีการศึกษาที่เรียกว่า วิเคราะห์หรือการวิเคราะห์ ซึ่งเป็นการนำเรื่องอัตตาไปวิเคราะห์ผ่านทัศนะทางพระพุทธศาสนาในพุทธศาสนสุภาษิตและทัศนะทางปรัชญาในปรัชญานัตตา เป็นกรณีตัวอย่างของการคิดและการเขียนอย่างมีเหตุผลเชิงปรัชญา มีวิธีการและกระบวนการวิเคราะห์ (การใช้เหตุผลและให้เหตุผล) ตามลำดับ ดังนี้

๑. อัตตา (ตัวตน) ในพุทธศาสนสุภาษิต

ในเบื้องต้นขอทำความเข้าใจเกี่ยวกับพุทธศาสนสุภาษิต (Buddhist saying) ซึ่งเป็นพุทธภาษิตที่ชาวพุทธทั่วไปจำขึ้นใจและนิยมอ้างอิงในโอกาสต่างๆ ว่า อัตตา หิ อัตตโน นาโถ เป็นการเขียนแบบบาลีไทย แปลว่า ตนแลเป็นที่พึ่งของตน เพื่อความถูกต้องทางภาษาจึงควรเขียนเป็นภาษาบาลีว่า อตตนา หิ อตตโน นาโถ^๑ ตามฉันทลักษณ์ภาษาบาลีเรียกว่า ๑ บาทพระคาถา แต่หากกล่าวตามหลักตรรกศาสตร์และปรัชญาเรียกว่าข้อความ (Statement) และกล่าวตามหลักไวยากรณ์เรียกว่า ประโยค (Sentence)

^๑ ขุ.ธ. ๒๕/๓๖/๖๖. อ้างใน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พุทธศาสนสุภาษิต ฉบับรวมเล่ม, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๑.

พุทธศาสนสุภาษิตนี้เป็นเล่มที่ ๑ ในจำนวน ๓ เล่ม มีทั้งหมด ๘๑ หน้า ความละเอียดจากสารบัญพบหลักธรรม จำนวน ๓๓ หมวด เริ่มจากอัตตวรรค คือหมวดตน (อยู่ในลำดับที่ ๔ แห่งหมวดตน) จนถึงหมวดสุดท้าย ได้แก่ เสวนาวรรค คือหมวดคบมิตร ความเข้าใจในพุทธศาสนสุภาษิตอย่างย่อมีเพียงเท่านี้ ส่วนผู้สนใจจะศึกษาให้มากกว่านี้ได้โปรดศึกษาด้วยตนเอง^๙

ข้อความข้างบนสื่อความเข้าใจเกี่ยวกับพุทธศาสนสุภาษิตว่ามีรายละเอียดอย่างไร ต่อไปเป็นการตอบคำถามตามประเด็นคำถามที่กล่าวแล้วข้างต้น ก่อนอื่นขอเริ่มต้นการตอบคำถามตามหลักตรรกศาสตร์ในเรื่องศัพท์และมโนภาพ (Word and Concept) ซึ่งให้รายละเอียดว่าศัพท์เป็นเครื่องแสดงความรู้สึกนึกคิดของเรา แม้การติดต่อกันด้วยพุทธิปัญญาก็ลงเอยด้วยศัพท์และนิมิต (Sign) ทุกอย่างที่มนุษย์กำหนดขึ้นหรือสร้างขึ้นในที่สุดก็ต้องการความหมาย ศัพท์จึงเป็นนิมิตเครื่องแสดงแทนความคิดของมนุษย์ได้ชัดเจนที่สุด จุดมุ่งหมายของศัพท์จริงๆ อยู่ที่การใช้ให้เป็นพาหะอะไรสักอย่างหนึ่งในสมอง หรือในความรู้สึกนึกคิดไปให้คนอื่นได้รู้ตาม ดังนั้นศัพท์จึงเป็นพยานในการชี้ให้เห็นความคิดที่มีอยู่ภายในของมนุษย์^{๑๐} คำศัพท์สำคัญในที่นี้คือ อัตตา เมื่อพูดถึง อัตตา เป็นเหตุให้เกิดมโนภาพถึงตัวตนของตนเองและหรือตัวตนของคนแต่ละคน เห็นอะไรก็เห็นตัวตนที่เป็นเนื้อหนังที่รวมกันเป็นก้อนเนื้อประกอบกันขึ้นเป็นร่างกาย จนก่อให้เกิดการกำหนดร่วมกันว่า นี่คือนาย ก. นาย ข. นายแดง นายดำ หมู เห็ด เป็ด ไก่ ฯลฯ ไม่ได้หมายถึงอย่างอื่นนอกจากที่กำหนดจนรับรู้ร่วมกันแล้ว ซึ่งตรงกับหลักตรรกศาสตร์เรื่องนิมิตตามสัญญา (Conventional sign) หมายถึงนิมิตที่กำหนดรู้ร่วมกัน เป็นนิมิตที่มนุษย์กำหนดขึ้นสร้างขึ้น (Artifacts) เป็นจำนวนมากและหาที่สุดมิได้ ทั้งนี้เพื่อให้มนุษย์ได้รู้สิ่งต่างๆ และติดต่อซึ่งกันและกันได้รวดเร็วมากขึ้น^{๑๑}

ข้อความที่กล่าวมา มีความสอดคล้องสัมพันธ์กับทฤษฎีการบ่งถึง หมายถึงว่าความหมาย คือสิ่งต่างๆ ในโลกที่ถูกหมายถึง ในที่นี้ได้แก่คำว่า อัตตา (เป็นการกำหนดรู้ร่วมกันว่าภาวะอย่างนี้เรียกว่า อัตตา นะ หรือแม้แต่ภาวะอย่างนี้เรียกว่า God - พระเจ้า พระพรหม นะ ฯลฯ) ซึ่งเป็นคำที่พวกเรากำลังบ่งถึง ระบุถึงหรือกล่าวถึงมากอยู่ในขณะนี้ โดยไม่ได้บ่งถึง ระบุถึงหรือกล่าวถึงคำอื่น นอกจากคำว่า อัตตา เท่านั้น และสอดคล้องสัมพันธ์กับทฤษฎีภาพในใจ ซึ่งเป็นไปตามสามัญสำนึกเกี่ยวกับความหมายจนก่อให้เกิดมโนทัศน์หรือเกิดภาพในใจ^{๑๒} ว่า ผู้มีรูปร่างลักษณะท่าทางเป็นอย่างนี้เรียกว่า มนุษย์บ้าง คนบ้าง หากกล่าวในทางความหมายได้แก่ตัวตนของคนแต่ละคนนี่เอง มีคำถามแทรกระหว่างกลางว่าแล้วคนเรา

^๙ ดูรายละเอียดในเล่มเดียวกัน, หน้า ๑-๘๑.

^{๑๐} โสวิทย์ บำรุงศักดิ์, **ตรรกศาสตร์เบื้องต้น**, (ขอนแก่น : โรงพิมพ์คลังนานาวิทยา, ๒๕๔๓), หน้า ๑๘.

^{๑๑} อ้างแล้ว.

^{๑๒} ไสร์จจ หงส์ดารมภ์, **ปรัชญาภาษา**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๘), หน้า

รู้สิ่งต่างๆ ได้อย่างไร ? ตอบว่า การที่คนเราารู้สิ่งต่างๆ ได้เพราะคนเรามีอำนาจรู้ (Knowledge power) อยู่ภายใน (Interior) อย่างเช่น เมื่อคนเดินเข้าไปในป่าพอมองเห็นรอยเท้าข้างกับรอยเท้าไก่จะมีความรู้สึกที่ต่างกัน นั่นคือเมื่อเห็นรอยเท้าข้างจะรู้สึกตกใจและกลัวข้างจะเหยียบ โดยมองหาว่าข้างอยู่ไหนเผื่อจะได้วิ่งหนีทัน แต่ในขณะที่มองเห็นรอยเท้าไก่จะเกิดความรู้สึกตรงข้ามคือไม่รู้สึกกลัว แต่กลับรู้สึกอยากจับไก่เพื่อต้มหรือแกงกินเป็นอาหารด้วยซ้ำไป การที่คนมีความรู้สึกเป็นอย่างนี้เพราะทั้งรอยเท้าข้างกับรอยเท้าไก่เป็นนิมิตตามแบบ (Formal sign) หมายถึงนิมิตที่เกิดจากแม่แบบอันเป็นนิมิตที่อยู่ภายในอำนาจรู้^{๑๓} ความละเอียดที่กล่าวมาข้างต้นช่วยสะท้อนย้อนกลับไปสู่ความหมายของนิมิต (Sign) ซึ่งหมายถึงเครื่องแสดงให้ทราบถึงบางสิ่งบางอย่างนอกเหนือจากตัวมันเอง หรืออีกนัยหนึ่ง นิมิต หมายถึงความประทับใจที่เกิดทางประสาทสัมผัส และสามารถนำอะไรบางสิ่งบางอย่างนอกเหนือจากตัวมันเอง สู่จิตใจหรือความรู้สึกนึกคิดได้ด้วย^{๑๔} ดังนั้นจึงเห็นได้ว่า ทั้งรอยเท้าข้างและรอยเท้าไก่ต่างเป็นสิ่งแทนตัวข้างและตัวไก่ ทั้งๆ ที่ตัวข้างและตัวไก่ไม่ปรากฏ ณ ตรงนั้น แต่ได้สร้างความรู้สึกที่แตกต่างกันได้ อย่างประหลาดใจ

ปรัชญาสาขาหนึ่งคือปรัชญาภาษา (Philosophy of language) ซึ่งเป็นปรัชญาที่ว่าด้วยความสัมพันธ์ระหว่างความคิดกับความหมาย สิ่งที่เราสนใจในขณะนี้คือในการคิดเกี่ยวกับธรรมชาติของความหมาย เป็นธรรมชาติอยู่เองที่เราจะพบว่าความคิดกับความหมายมีสัมพันธ์กันอย่างมาก เมื่อเราจะพูดอะไรเรามักจะคิดก่อน หากเราพูดโดยไม่คิดอาจก่อให้เกิดปัญหาได้ อย่างไรก็ตามสามัญสำนึกบอกเราว่า ความคิดกับความหมายสัมพันธ์กันในแง่ที่ว่า ความคิดคือคำพูดที่ยังไม่ได้พูดออกมา และคำพูดดังกล่าวนั้นย่อมเกิดจากความเข้าใจ ได้แก่การที่ผู้คิดรู้อยู่ว่าตนเองกำลังพูดอะไรออกมา และมีความตั้งใจหรือความประสงค์ที่จะสื่ออะไรออกมา^{๑๕} ในพุทธศาสนสุภาษิตบทว่า อตฺตา หิ อตฺตโน นาโถ หากนำแนวคิดปรัชญาภาษาวาด้วยความสัมพันธ์ระหว่างความคิดกับความหมายมาอธิบายแล้ว สามารถอธิบายได้ว่า คำสำคัญอาจแบ่งได้ ๒ ส่วนคือ อตฺตา หิ กับ อตฺตโน นาโถ พุทธพจน์พระศาสดานี้กำลังนำเสนอคำว่า อตฺตา (ตัวตน) สู่ภาษาของชาวบ้านคือเป็นคำแห่งภาษาที่พอมิใคร่อยื่นชาวบ้านจะรู้และเข้าใจในทันที ซึ่งภาษาดังกล่าวเรียกตามปรัชญาภาษาวาว่า ภาษาธรรมดาหรือภาษาสามัญ (Common language)^{๑๖} คำว่า อตฺตา เป็นคำในทางภาษาที่ชาวบ้านทั่วไปรู้จักกันเป็นอย่างดี และคำว่า อตฺตา เป็นภาษาสามัญหรือภาษาธรรมดาที่ชาวบ้านรู้เข้าใจกันทั่วไปว่ามันคืออะไรหรือหมายถึงอะไร ทั้งนี้เพราะอัตตาเป็นชื่ออะไรที่นิยมเรียกกัน

^{๑๓} โสวิทย์ บำรุงภักดิ์, *ตรรกศาสตร์เบื้องต้น*, หน้า ๑๙.

^{๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗.

^{๑๕} โสรัจจ์ หงศ์ลดารมภ์, *ปรัชญาภาษา*, หน้า ๑๗๑.

^{๑๖} โสวิทย์ บำรุงภักดิ์, *ตรรกศาสตร์เบื้องต้น*, หน้า ๑๗.

ชื่อแต่ละชื่อหมายถึงวัตถุ (ตัวตนหรือตัวคน-ผู้เขียน) วัตถุคือความหมายของคำ (A name means an object. The object is its meaning.)^{๑๗}

ดังนั้น คำสำคัญแห่งพุทธศาสนสุภาษิตที่ว่า อตตํ หิ จิตฺตํ เป็นส่วนความคิด นั่นคือพอเอ่ยคำว่า อตตํ จะรู้จักและเข้าใจตรงกันในทันทีว่า หมายถึงชาวบ้านทั้งชายและหญิงทั้งเด็กและผู้ใหญ่ที่เห็นๆ กันอยู่นี่เอง โดยจะไม่รู้จักและเข้าใจเป็นนัยอื่น ส่วนคำว่า อตตโน นาโถ เป็นส่วนของความหมาย นั่นคือพุทธพจน์ พระศาสดานี้ประสงค์หรือตั้งใจสอนคนธรรมดาทั่วไปให้ทำตนสร้างตนให้เป็นที่พึ่งที่อาศัยของตนและหากอธิบายตามหลักตรรกศาสตร์ว่าด้วยศัพท์และมโนภาพ (Word and concept) อธิบายได้ว่า อตตํ ก็ศัพท์หนึ่ง หิ ก็ศัพท์หนึ่ง อตตโน ก็ศัพท์หนึ่ง และ นาโถ ก็ศัพท์หนึ่ง เมื่อนำศัพท์ทั้ง ๔ ศัพท์มาเข้ารูปประโยคเป็น ๑ บาทพระคาถา

อีกนัยหนึ่งท่านเรียกว่า ข้อความอันหมายถึงความหมายของประโยค^{๑๘} เมื่อเป็นประโยคจึงก่อให้เกิดความหมายใหม่ (New meaning) ว่า ตนนั้นแหละ เป็นที่พึ่งของตน หรือตัวอย่างในทางตรรกศาสตร์ ได้แก่ ผม ก็ศัพท์หนึ่ง รัก ก็ศัพท์หนึ่ง คุณ ก็ศัพท์หนึ่ง เมื่อนำศัพท์ทั้ง ๓ มาเข้ารูปประโยคเป็น ผม รัก คุณ จึงก่อให้เกิดความหมายใหม่ว่า ผมรักคุณ (จริงๆ นะ จะทอดทิ้งและจะรักตลอดไป) ซึ่งผู้พูดกับคนที่กำลังฟังอยู่จะเกิดความรู้สึกใหม่ขึ้นมาทันที โดยที่ศัพท์ว่า ผม รัก และคุณไม่มีความหมายอะไรเลย แต่ผู้พูดต่างหากเป็นผู้เข้าใจในความหมายใหม่ที่เกิดขึ้นนั้น ซึ่งสอดคล้องและสัมพันธ์กับทฤษฎีประพจน์ที่หมายถึงความหมายคือประพจน์ นั่นคือคำว่า ประพจน์ในทางตรรกศาสตร์มีความหมายเท่ากับคำว่า ญัตติ ญัตติก็คือประพจน์ (Proposition) หมายถึงข้อความหรือคำพูดที่เปล่งออกมาในลักษณะแถลงข้อความเชิงอุเทศ ซึ่งเป็นการแสดงให้เห็นทราบว่าอะไรถูกอะไรผิด หรือประโยคที่มีค่าไม่จริงก็เท็จอย่างใดอย่างหนึ่ง

อีกนัยหนึ่ง ญัตติหรือประพจน์ก็คือประโยค (sentence) ในทางไวยากรณ์ ที่สามารถนำไปใช้ในการให้เหตุผลทางตรรกศาสตร์ได้^{๑๙} หากย้อนกลับไปทีบาทพระคาถาข้างต้นมาเข้ารูปประโยคจะได้ประโยคที่สมบูรณ์ใหม่ว่า อตตํ หิ อตตโน นาโถ โหติ. เพราะประโยคนี้เป็นประโยคกัตตุจาก รู้ได้จากศัพท์ว่า โหติ ศัพท์ว่า นาโถ เป็นศัพท์ขยายหรือเป็นคำคุณศัพท์ของโหติอีกทีหนึ่ง^{๒๐} เมื่อมีข้อความครบถ้วนอย่างนี้แล้วจึงเกิดความหมายใหม่ในทันที ดังนั้นความสัมพันธ์ระหว่างความคิด (Thought) กับความหมาย (Meaning) ตรงกันจึงจะก่อให้เกิดความหมายใหม่ตามที่กล่าวแล้ว

^{๑๗} ไสริจ หงศ์ถารมภ์, “ขอบฟ้าแห่งปรัชญา ความรู้ ปรัชญา และสังคมไทย”, รายงานการวิจัย, ภาควิชาปรัชญา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๑, หน้า ๒๑๐.

^{๑๘} ปกรณ์ สิงห์สุริยา, “ความจริงของเรื่องเล่าทางศาสนา”, ปริญญาอักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๙.

^{๑๙} ไสวิทย์ บำรุงภักดิ์, **ตรรกศาสตร์เบื้องต้น**, หน้า ๔๖.

^{๒๐} พระมหานายม อุตตโม, **หลักบาลีไวยากรณ์**, (ขอนแก่น : โรงพิมพ์คลังนานาธรรม, ๒๕๓๗), หน้า ๔๗.

ประเด็นสำคัญต่อไปคือการตอบคำถามเกี่ยวกับอัตตา (ตัวตน) ผ่านทัศนะทางพระพุทธศาสนา โดยเริ่มที่คัมภีร์ปกรณัมวิเสสที่ชื่อว่า มิลินทปัญหา ในปฐมวรรค นามปัญหาที่ ๑ ซึ่งเป็นการสนทนากันระหว่าง พระนาคเสนกับพระยามิลินท์ว่า พอเริ่มสนทนา

พระยามิลินท์ตั้งคำถามว่า พระผู้เป็นเจ้าชื่อไร (กินนาโมสิ)

พระนาคเสนตอบว่า เพื่อนพรหมจรรย์เรียกอาตมาภาว่า นาคเสน (นาคเสนโต สมุทาจรณติ)

พระยามิลินท์ถามต่อว่า สมณะผู้ยืนอยู่ตรงหน้านี้คือนาคเสน

พระนาคเสนทูลตอบว่า หามิได้

แล้วพระยามิลินท์ก็ถามต่อว่า เกสา ผมหรือชื่อนาคเสน, โลมา ขนหรือชื่อนาคเสน, นขา เล็บหรือชื่อนาคเสน ฯลฯ ถามอะไรต่อมีอะไรมากมาย

พระนาคเสนได้แต่ทูลตอบว่า หามิได้ มหาบพิตร และทูลตอบเป็นวาจาสุดท้ายว่าทั้งหมดที่กล่าวมาเหล่านี้แหละรวมกันจึงเรียกว่า นาคเสน

แล้วทูลถามกลับว่า มหาบพิตรมาด้วยอะไร

พระยามิลินท์ตรัสตอบว่า มาด้วยราชรถ

พระนาคเสนทูลถามว่า อีโส งอนนั้นหรือชื่อวารรถ จุกัม จักรนั้นหรือชื่อวารรถ ยุคัม แอคนั้นหรือชื่อวารรถ ฯลฯ

พระยามิลินท์ได้ตรัสตอบปฏิเสธว่าหามิได้ หามิได้ และพระยามิลินท์ต่างตรัสตอบเป็นวาจาสุดท้ายเช่นกันว่า ทั้งหมดทั้งมวลที่กล่าวมาเหล่านี้แหละเรียกว่า ราชรถ^{๒๑}

ประเด็นที่ควรพิจารณาร่วมกันได้แก่การนำเสนอหลักธรรมข้อแรก ในหนังสือพุทธศาสนสุภาษิต คือหลักธรรมเรื่อง ‘อัตตา’ และในมิลินทปัญหาก็นำเสนอหลักธรรมเกี่ยวกับ ‘อัตตา’ เหมือนกัน เพราะหลังจากพระยามิลินท์ได้พบพระนาคเสนแล้ว คำถามแรกที่ตรัสถามถึงคือตัวตนว่าชื่ออะไรหรือเป็นใคร เป็นการถามตอบกันไปมาเกี่ยวกับตัวตนทั้งสิ้น ในที่สุดต่างเข้าใจกันเป็นอย่างดี การตอบอย่างนี้ชวนให้คิดว่าผู้ประพันธ์มิลินทปัญหากำลังนำเสนอสิ่งที่สามารถรับรู้ในระดับประสาทสัมผัส ในที่นี้ก็คืออัตตาหรือตัวตนของบุคคลแต่ละคน หรือคิดให้ละเอียดและลึกซึ้งไปมากกว่านี้ได้ว่า ผู้แต่งมิลินทปัญหากำลังอธิบายหลักธรรมเรื่องขันธ ๕ ท่านคงมีเป้าหมายเพื่อให้คนอ่านได้เข้าใจตัวตนของคนแต่ละคนว่าทุกคนล้วนเกิดจากองค์ประกอบที่เรียกว่า ธาตุ ๔ ขันธ์ ๕ สักวันหนึ่งก็ต้องแตกสลายไป หาอะไรเป็นแก่นสารมิได้ เป็นสิ่งไม่ควรยึดถือ ให้รู้จักปลงใจวางใจกับสิ่งที่เรียกว่า สังขาร ส่วนเรื่องตนในหนังสือพุทธศาสนสุภาษิตผู้แต่งได้สอนเรื่องตนในหลายมิติ เช่น การชนะตนนั้นแหละเป็นดี (อตตฺตา หเว ชิตํ เสยฺโย), ได้ยินว่าตนแล ฝึกได้ยาก (อตตฺตา ทิ กิรฺ ทฺพฺทโม), ชนะตนนั้นแหละ เป็นดี (อตตฺตา หเว ชิตํ เสยฺโย).

^{๒๑} เก็บความจาก **มิลินทปัญหา**, (กรุงเทพมหานคร : โสภณการพิมพ์, ๒๕๔๙), หน้า ๔๕-๕๔.

ความรัก (อื่น) เสมอด้วยตนไม่มี (นตฺถิ อตฺตสมํ เปม) , ถ้ารู้ว่าตนเป็นที่รัก ก็ควรรักษาทนนั้นให้ดี (อตฺตานญฺเจ ปิยํ ชญฺญา รุกฺเขยฺย นํ สุรฺกฺขิตํ) , และ ไม่ควรพราภัยประโยชน์ตน เพราะประโยชน์ผู้อื่นแม้มาก (อตฺตทตฺถํ ปฺรตฺเถน พหฺนฺนาปิ น หาปเย)^{๒๒} และอื่นๆ อีกมาก

ข้อความที่กล่าวมาข้างต้นเป็นการคลี่หนังสือพุทธศาสนสุภาษิต ให้เห็นรายละเอียดทั้งภาพรวมและภาพกว้างของหนังสือทั้งหมด ซึ่งจะมีส่วนช่วยให้คิดต่อไปได้อีก ประเด็นที่ชวนให้คิดได้แก่การตั้งคำถามว่า ทำไมหรือเพราะเหตุใดท่านผู้แต่งหนังสือพุทธศาสนสุภาษิต จึงเริ่มที่เรื่องตนหรือตัวตนก่อน หากเรา คิดแบบธรรมดาสามัญ จะเห็นว่าสิ่งที่ใกล้ประสาธสัมผัสมากที่สุดคือตัวเราเอง โดยหลักตามสำรวจตั้งแต่ ศีระจรตเท่าจะเห็นส่วนประกอบของร่างกายได้ชัดว่า อวัยวะทั้งหมดทั้งปวงนี้คือสิ่งประกอบให้เกิด เป็นตัวตนของตนอย่างแท้จริง ไม่ใช่ของคนอื่นแต่อย่างใด เมื่อคนแต่ละคนมองเห็นตัวตนของตน กระจางชัดอย่างนี้แล้ว ลำดับต่อไปท่านจึงมุ่งสอนไม่ให้ตั้งตนไว้ในความประมาทขาดสติให้รู้จักใช้ชีวิตและ ดำเนินชีวิตอย่างมีสติ (อปฺปมาโท อมตฺปทํ = ความไม่ประมาท เป็นทางไม่ตาย) จนมีชีวิตอยู่อย่างสุขสันต์ ชีวิตจะมีสุขสันต์ได้จะต้องทำกรรมดี (อกตํ ทุกฺกฏํ เสยฺโย = ความชั่ว ไม่ทำเลยดีกว่า) ต่อจากนั้น ท่านจะสอนเรื่องกิเลส เรื่องบุญ เรื่องบาป ฯลฯ จนถึงหมวดสุดท้ายว่าด้วยเรื่องการคบหาสมาคมกับคนอื่น (วิสุตฺตสฺส ภยฺมนฺนเวติ = เพราะความไวใจ ภยจึงตามมา หรือ ยํ เว เสวติ ตาทิสํ = คบคนใด ก็เป็นคน เช่นนั้นแล)^{๒๓}

ประเด็นสำคัญอีกข้อหนึ่งคือการตอบคำถามเรื่องอัตตาผ่านหลักบาลีไวยากรณ์ และเรื่องเล่าในคัมภีร์ อรรถกถาธรรมบท ประเด็นหลักแห่งคำถามที่ถามว่า การสอนเรื่องอัตตาในพุทธศาสนสุภาษิตเป็นบาท พระคาถาเต็มว่า **อัตตา** हि **อัตต**โน **นา**โถ **น**ั้นจะไม่ขัดกับการสอนเรื่อง **อนัตตา** ในหลักไตรลักษณ์ ดอกหรือ ? หากนำเรื่องอัตตากับเรื่องอนัตตาไปเปรียบเทียบกับคำว่า อัตถิ ปัจจัยกับ นตฺถิ ปัจจัย ซึ่งเป็น ปัจจัยหมวดอาขยาตแห่งบาลีไวยากรณ์ได้ว่า อัตถิ มีรากศัพท์มาจาก อสฺ ธาตุ ในความมีความเป็น ลง ติ วิภตติ แปลง อสฺ ธาตุกับ ติ วิภตติ สำเร็จรูปเป็น อัตถิ (อตฺถิ) แปลว่า ย่อมมี ย่อมเป็น ส่วน นตฺถิ มีรากศัพท์มาจาก อสฺ ธาตุ ในความมีความเป็น ลง น ศัพท์ (ซึ่งเป็นนิบาตบอกปฏิเสธ แปลว่า ไม่, มิใช่, หามิได้ มีไว้สำหรับใช้ปฏิเสธบทนามบ้าง กริยาบ้าง เมื่อปฏิเสธบทใดก็เรียงไว้หน้าบทนั้น) แปลง อสฺ ธาตุ กับ ติ วิภตติ สำเร็จรูปเป็น นตฺถิ (นตฺถิ) แปลว่า ย่อมไม่มี ย่อมไม่เป็น^{๒๔}

^{๒๒} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, **พุทธศาสนสุภาษิต ฉบับรวบรวมเล่ม**, หน้า ๔.

^{๒๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๙.

^{๒๔} พระมหาเทียบ สิริญาโณ, **การใช้ภาษาบาลี**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๓๖.

เมื่อนำไปเปรียบเทียบแล้วสามารถวิเคราะห์ได้ว่าคำว่า นัตถิ หากไม่มีคำว่า อัตถิ อยู่ก่อนแล้ว นัตถิ จะไม่ปรากฏเป็นศัพท์ที่มีความหมายสมบูรณ์หรือจะไม่มีมีความหมายอะไรเลย เพราะในคำว่า นัตถิ มีคำว่า อัตถิ อยู่ภายในคำว่า นัตถิ นั้นด้วย (น + อัตถิ = นัตถิ) เป็นธรรมชาติของการเรียนภาษาบาลี ครูอาจารย์ ผู้สอนท่านจะสอนให้รู้จักอัตถิ (มี) ก่อนสอนให้รู้จักนัตถิ (ไม่มี) แต่พอรู้ความหมายของอัตถิแล้วจะเป็น การง่ายต่อการรู้ความหมายของนัตถิ หรือพูดแบบเข้าใจอย่างง่ายๆ คือพูดว่า คำว่า ไม่มี ยังมีคำว่า มี อยู่ในคำว่า ไม่มี นั้นเลย ส่วนภาษาบาลีท่านกล่าวว่าเรื่อง อัตถิกับนัตถิเข้าใจอย่างใด เรื่องอัตถิตกกับ อนัตตาก็ควรเข้าใจอย่างนั้น นั่นหมายความว่าคำว่า อัตตา แปลว่า ตนหรือตัวตน เป็นศัพท์นามศัพท์หนึ่ง ส่วนอนัตตาเป็นศัพท์นามที่สำเร็จรูปมาจากการลง น ศัพท์เป็นนิบาตบอกปฏิเสธคำว่า อัตตา (น + อัตตา) แล้วแปลง น เป็น อน (นำ อน ศัพท์ไปวางไว้หน้า อัตถิ ลดรูป อ ที่หน้า อัตถิ) จึงสำเร็จรูปเป็น อนัตตา ความตรงนี้หมายความว่าคำว่า อนัตตา จะไม่มีมีความหมายอะไรเลยหากไม่มีคำว่า อัตตา ซึ่งมีมาก่อนและ คำว่า อัตตา ที่แปลว่า ตน ตัวตน บุคคล เรา เขา ฯลฯ นี่เป็นภาษาสามัญหรือภาษาธรรมดา (Common language) ที่ชาวบ้านชาวเมืองรู้จักกันเป็นอย่างดี เมื่ออัตตาเป็นที่รู้จักกันเป็นอย่างดีแล้วการจะสอนเรื่อง อนัตตาจะกลายเป็นเรื่องง่ายมากขึ้น หรือไม่อย่างนั้นโดยถือความเป็นธรรมดาว่าเมื่อคนเราเบื่อหน่าย คลายความยึดมั่นในอัตตาแล้ว คนเราจะแสวงหาสิ่งที่มีใช้อัตตา (คืออนัตตา) ด้วยตนเอง ซึ่งจะกลายเป็น พลังสร้างกำลังใจในการปฏิบัติธรรมให้ยิ่งยวดต่อไป

ข้อความที่กล่าวมาข้างต้นนั้นเป็นการวิเคราะห์ตามหลักบาลีไวยากรณ์ ซึ่งได้ให้ความกระจ่าง ตามกรอบภาษาบาลี แต่เพื่อเป็นการศึกษากรณีตัวอย่างการสอนจาก..สิ่งมีไป..สู่..สิ่งไม่มี ผู้เขียนจะไม่ วิเคราะห์โดยให้ผู้อ่านได้เทียบเคียงกับข้อความที่กล่าวแล้วด้วยตัวตนของผู้อ่านเอง กรณีตัวอย่างปรากฏ ในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบทแห่งประวัติของพระอนุรุทธเถระ ความย่อว่า^{๒๕} มีอยู่ครอบครัวหนึ่งมีอาชีพเป็น ชาวนาแต่สืบเชื้อสายจากศากยวงศ์ ครอบครัวนี้มีลูกชาย ๒ คน พระอนุรุทธเถระเป็นหนึ่งในลูก ๒ คนนั้น พี่ชายตั้งใจจะออกบวช จึงเรียกน้องชายคือพระอนุรุทธเถระคราวเป็นเด็กหนุ่มมาพราสอนให้รู้จักวิธีทำไร่ ไถนา รวมทั้งการประกอบกิจกรรมอื่นๆ ให้น้องชายได้รู้ทั้งหมด น้องชายเป็นคนชอบเล่นการละเล่น ต่างๆ มาก ในการเล่นแต่ละครั้งจะมีขนมที่แม่ทำเป็นของขวัญของแลกเปลี่ยน มีอยู่วันหนึ่งเล่นแพ้บ่อยมาก จนเป็นเหตุให้ขนมหมดถาดที่เตรียมมาจากบ้าน จึงได้บอกให้สาวใช้ไปขอขนมที่บ้านมาเพิ่มเติมให้ สาวใช้ รีบไปที่บ้านแต่ไม่มีขนมติดมือมา เด็กหนุ่มจึงกลับมาที่บ้านเพื่อขอขนมเพิ่ม พอมาถึงบ้านแม่เลยบอกว่า **ขนมไม่มีแล้ว** ชีวิตเด็กหนุ่มเป็นคนไม่เคยได้ยินคำว่า **ไม่มี** เคยได้ยินแต่คำว่า **มี** คืออยากได้อะไรจะได้ ทุกอย่าง แม้แต่ขนมที่ชอบเวลาต้องการก็ต้องได้ตั้งใจปรารถนาทุกครั้ง คราวนี้เช่นกัน เด็กหนุ่มเอ่ยขอแม่

^{๒๕} มหาหมกุฏราชวิทยาลัย, พระธัมมปัทมฐกถาแปล ภาค ๘, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาหมกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๑๓๒-๑๓๕.

ต่อว่า ผมอยากได้ ‘ขนมไม่มี’ ภาษาบาลีท่านใช้ศัพท์ว่า **นัตถิปุโ** แปลว่า **ขนมไม่มี** เมื่อสถานการณ์เป็นอย่างนั้น แม่นึกขึ้นได้ว่าตลอดชีวิตของลูกชายคนนี้ไม่เคยได้ยินคำว่า **ไม่มี** แม้แต่ข้าวกินในงานข้าวเด็กหนุ่มยังไม่เคยเห็นเลยว่าข้าวมาจากไหน ชาวนาทำอะไรจึงมีข้าวมาอยู่ในจาน เพื่อเป็นการบอกความจริงกับลูกแม่จึงเปิดตลาดขนมที่ว่างเปล่าให้ลูกชายดู พร้อมกับพูดกับลูกชายว่า ขนมไม่มีก็คือไม่มีขนมในตลาด ตลาดว่างเปล่าจากขนม เด็กหนุ่มผู้เป็นลูกจึงได้รู้ความหมายของคำว่า ขนมไม่มี จากคำพูดของแม่ในวันนั้น

๒. อัตตา (ตัวตน) ในปรัชญาอนัตตา

การตอบอัตตา (ตัวตน) ผ่านทัศนะปรัชญาอนัตตานั้น ผู้ศึกษาสามารถพิจารณาได้จากศัพท์ภาษาบาลีว่า อนัตตา แปลว่า ความเป็นของไม่ใช่ตน แปลเป็นภาษาอังกฤษว่า Soullessness or Non-self^{๒๖} หรือในที่บางแห่งคำว่า Non-self มีนัยเดียวกับคำว่า Non-ego โดยไม่ได้ให้นิยามความหมาย (Definition) อะไร แต่ชี้ช่องบอกทางว่าคำว่า Non-ego และ Non-self มีความหมายตรงข้ามกับ อัตตา (Ego) ซึ่งหมายถึงองค์ประกอบหนึ่งของมนุษย์ เป็นสิ่งเที่ยงแท้ถาวร ทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางในการรับรู้ และแสดงปัจเจกภาพของแต่ละคน สำนักปรัชญาบางสำนักยอมรับว่า อัตตาที่เที่ยงแท้ถาวรนี้มีอยู่จริง แต่บางสำนักปฏิเสธว่า อัตตาที่ว่ามีไม่มีอยู่จริง^{๒๗} และในที่อีกแห่งหนึ่งก็กล่าวเป็นนัยเดียวกันคือ อนัตตา หมายถึง Non-ego เหมือนกันกับ Non-self ตรงข้ามกับ Ego (อัตตา) ที่หมายถึงตัวตน, เข้าใจได้หลายรูปการในฐานะที่เป็นสาระทางจิตวิญญาณที่รับรู้ด้วยการตรัสรู้ตรง, ตัวตนเป็นการแสดงปัจเจกภาพของแต่ละบุคคล, สำนักปรัชญาบางสำนักยอมรับว่าอัตตาเป็นสิ่งที่อยู่อย่างถาวร แต่บางสำนักก็ปฏิเสธ^{๒๘}

ถ้อยคำทั้งหมดข้างต้นเป็นความพยายามในการอธิบายความหมายคำว่า อนัตตา แต่ถ้อยคำทั้งหมดไม่ได้ให้ความหมายแบบตรงตามรูปศัพท์ว่าอนัตตาหมายถึงอะไรหรืออนัตตาคืออะไร? กล่าวเพียงว่าบางสำนักก็ปฏิเสธ (อัตตา/ตัวตน) โดยแนะนำให้ไปศึกษาความหมายของอัตตาอีกต่อหนึ่ง เมื่อพิจารณาคำอธิบายดังกล่าวทำให้เห็นว่า คำอธิบายในเชิงปรัชญา (อนัตตา) ก็ไม่ได้แตกต่างจากอธิบายตามหลักบาลีไวยากรณ์ หรือผ่านเรื่องเล่าในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบทแต่อย่างใด (คือชี้ให้เห็นอัตตาผ่านพุทธภาษิตว่า อัตตา หิ...ไปสู่อนัตตาผ่านไตรลักษณ์) เพราะมีวิธีการอธิบายและแสวงหาคำตอบในลักษณะเดียวกัน คือ การย้อนกลับไปศึกษาความหมายของอัตตาก่อนแล้วจะช่วยให้เข้าใจความหมายของอนัตตาได้เอง

^{๒๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๑๐๔.

^{๒๗} ราชบัณฑิตยสถาน, **พจนานุกรมศัพท์ปรัชญา อังกฤษ-ไทย**, (กรุงเทพมหานคร : ศักติโสภาคการพิมพ์, ๒๕๔๘), หน้า ๓๐.

^{๒๘} เฉลิม ทองรุ่งโรจน์, **พจนานุกรมปรัชญา อังกฤษ-ไทย**, หน้า ๖๑.

โดยกล่าวว่า Non-ego อนัตตา เหมือนกันกับ Non-self ตรงกันข้ามกับ Ego (อัตตา) ดู Ego ประกอบ^{๒๙} และในที่อีกแห่งหนึ่งก็กล่าวเป็นนัยเดียวกันคือกล่าวว่า Non-ego; Non-self อนัตตา : มีความหมายตรงกันข้ามกับ อัตตา (Ego) ดู Ego ประกอบ^{๓๐}

คำตอบที่กล่าวมาช่วยให้เข้าใจเกี่ยวกับวิธีการตอบประเด็นปัญหาของบทความนี้ว่า วิธีการตอบมีความคล้ายกับวิธีการตอบพุทธภาษิตตามรายละเอียดที่กล่าวแล้วข้างต้น นั่นคือการกล่าวถึงความมีก่อนแล้วจึงกล่าวถึงความไม่มีในภายหลัง โดยให้เหตุผลว่าความไม่มีก็มีนัยตรงข้ามกันกับความมีนั้นแหละ หรือการกล่าวถึงความมีตัวตน (อัตตา) ก่อนแล้วจึงกล่าวถึงความไม่มีตัวตน (อนัตตา) ในภายหลัง โดยให้เหตุผลว่าความไม่มีตัวตน (อนัตตา) ก็มีนัยตรงกันข้ามกับความมีตัวตน (อัตตา) นั้นแหละ หรือกล่าวถึงวิธีการตอบอีกนัยหนึ่งได้ว่า วิธีการตอบประเด็นปัญหานี้เป็นการตอบด้วยการกล่าวถึงสิ่งที่ปรากฏเป็นรูปธรรมที่สามารถรับรู้ได้ทางประสาทสัมผัสมีทางตาคือสามารถเห็นได้ด้วยสายตา ทางกายคือสามารถสัมผัสและต้องได้ด้วยกาย เป็นต้น แล้วจึงไปกล่าวถึงสิ่งที่เป็นนามธรรมคือความไม่มีไม่เป็นที่ตัวตนที่แท้จริง แท้ที่จริงแล้วแก่นแท้แห่งตัวตนคือเป็นสิ่งที่ว่าง (Empty) ในประเด็นนี้มีคำถามว่า ทำไมจึงถือว่าสิ่งทั้งปวงว่าง? โดยท่านตอบว่า กรณีที่สิ่งทั้งปวงว่างนั้นเพราะว่ามันว่างจากตัวตนหรือของตน คือ สิ่งที่จะยึดเป็นสาระว่าตัวตนของตนนั้นไม่มี ในสิ่งใด ในนาม ในรูป ในผลิตผลต่างๆ ที่เกิดจากนามรูป การที่เรายืนยันตามหลักพระพุทธศาสนาว่าสิ่งทั้งปวงว่างนั้น ไม่มีความหมายอะไร นอกจากมันว่างจากความรู้สึกว่าตัวตนของตน^{๓๑}

ข้อความที่เป็นการวิเคราะห์การตอบประเด็นปัญหาเรื่องอัตตา (ตัวตน) ผ่านพุทธภาษิตที่ว่า อัตตา หิ อัตตะโน นาโถ และแนวคิดหลักการทางปรัชญาอนัตตาที่กล่าวมาทั้งหมดนั้น ช่วยทำให้เกิดความเข้าใจว่า การตอบประเด็นปัญหาดังกล่าวเป็นไปในทิศทางหรือลักษณะเดียวกัน คือ จะอธิบายหรือตอบในสิ่งที่สามารถพบเห็นได้ในระดับประสาทสัมผัสด้วยการพบเห็นได้ทางตาและสัมผัสและต้องได้ด้วยทางกายก่อน แล้วจึงอธิบายหรือตอบสิ่งที่ละเอียดลึกซึ้งลงไปอีก จนรู้แจ้งแทงตลอดด้วยปัญญาญาณเองว่า ที่มวลมนุษยชาติต่างพากันยึดมั่นถือมั่นว่าตัวกูของกู ตัวตนของตนนั้น แท้ที่จริงแล้วเป็นสิ่งหลอกลวง ภาพลวงตา หรือเป็นเพียงมายา (Illusion) คือมีภาวะว่างเปล่า (Empty) และในที่บางแห่งท่านเรียกว่า สุญญตา ซึ่งหมายถึงความว่างหรือความว่างเปล่า (Emptiness or Void) และการที่มีการยึดมั่นถือมั่นว่า ‘เป็นตัวตนของตนหรือตัวกูของกู’ นี้จัดว่าเป็นความผิดพลาดคลาดเคลื่อนอันหนักหน่วง (Core error) ของมวลมนุษยชาติที่รบกวนทุกวันนี้

^{๒๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๘.

^{๓๐} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมศัพท์ปรัชญา อังกฤษ-ไทย, หน้า ๗๒.

^{๓๑} พุทธทาสภิกขุ, พระพุทธเจ้าสอนอะไร, (กรุงเทพมหานคร : สถาบันธรรมสภา, ม.ป.ป.), หน้า ๑๐๒.

บรรณานุกรม

กรมศิลปากร. **ปัญหาพระยามลีนท.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เจริญธรรม, ๒๔๘๓.

เกรียงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์. **ลายแทงนักคิด.** กรุงเทพมหานคร : บริษัท ชักเชสมิเดีย จำกัด, ๒๕๔๖.

_____. **การคิดเชิงสังเคราะห์.** กรุงเทพมหานคร : บริษัท ชักเชสมิเดีย จำกัด, ๒๕๔๖.

เจษฎา ทองรุ่งโรจน์. **พจนานุกรมอังกฤษ-ไทยปรัชญา.** กรุงเทพมหานคร : ไสภณการพิมพ์, ๒๕๕๗.

_____. **พจนานุกรมปรัชญาอังกฤษ-ไทย.** กรุงเทพมหานคร : บริษัท ออฟเซ็ท เพรส จำกัด, ๒๕๔๗.

ปกรณ์ สิงห์สุริยา. “ความจริงของเรื่องเล่าทางศาสนา”. **วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต,**
บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

พระมหานายม อุตตโม. **หลักบาลีไวยากรณ์.** ขอนแก่น : โรงพิมพ์คลังนันทธรรม, ๒๕๓๗.

พุทธทาสภิกขุ. **พระพุทธเจ้าสอนอะไร.** กรุงเทพมหานคร : สถาบันธรรมสภา, ม.ป.ป..

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

พระมหาเทียบ สิริญาโณ. **การใช้ภาษาบาลี.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,
๒๕๕๔.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.**
กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. **ธัมมปทัฏฐกถาธรรมบท ภาค ๘.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย,
๒๕๕๑.

มลินทปัญหา. กรุงเทพมหานคร : ไสภณการพิมพ์, ๒๕๔๙.

ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรมศัพท์ปรัชญา อังกฤษ-ไทย.** กรุงเทพมหานคร : ศักติโสภณการพิมพ์,
๒๕๔๘.

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. **พุทธศาสนสุภาษิต ฉบับรวมเล่ม.** กรุงเทพมหานคร
: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.

สมภาร พรหมทา. **คิดอย่างไรให้มีเหตุผล.** กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๕๑.

โสรัจจ์ หงศ์ลดารมภ์. “ขอบฟ้าแห่งปรัชญา ความรู้ ปรัชญา และสังคมไทย”. **รายงานการวิจัย.** ภาควิชา
ปรัชญา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๑.

_____. **ปรัชญาภาษา.** กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๘.

โสวิทย์ บำรุงศักดิ์. **ตรรกศาสตร์เบื้องต้น.** ขอนแก่น : โรงพิมพ์คลังนันทวิทยา, ๒๕๔๖.